

نشریه علمی پدافند غیرعامل

سال نوزدهم، شماره ۱، بهار ۱۴۰۱، (پیاپی ۴۹): صص ۸۵-۶۹

علمی - ترویجی

پدافند غیرعامل در زمینه تهدیدات معیشتی از منظر قرآن و روایات

محسن شهیدی^۱، مریم حاجی عبدالباقی^۲، سید محسن میرباقری^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۰۳

چکیده

یافتن اصول پدافند غیرعامل از منظر آیات و روایات جهت مقابله با بحران‌های معیشتی یک ضرورت برای فرد و جامعه است. بحران‌های اقتصادی توسط عوامل انسانی (مثل جنگ، تحریم و محاصره اقتصادی) و یا عوامل طبیعی (مثل قحطی، زلزله، سیل و خشکسالی) به وجود می‌آیند. پژوهش حاضر درصدد کشف راه‌های مصونیت در برابر تهدیدات، آسیب‌ها و هجمه‌های اقتصادی بوده و با بررسی آیات قرآن کریم و تحلیل قرآنی روایی مؤلفه‌های استخراج شده، کوشیده است تا راهکارهای عملیاتی جهت مصون ماندن و دفاع مقابل هجمه‌های معیشتی را در دو حوزه بازدارنده‌های بینشی و بازدارنده‌های رفتاری ارائه و تبیین نماید. با توجه به پژوهش‌های علمی صورت گرفته در زمینه پدافند اقتصادی غیرعامل، رسالت دیگر این نوشتار مقایسه نتایج آن تحقیقات با راهکارهای قرآنی روایی کشف شده می‌باشد. اولویت‌دهی به عوامل بازدارنده در برابر تهدیدات معیشتی با توجه به وزن آیات مربوطه و ارائه آن در قالب جدول و نمودار، از دستاوردهای این مقاله می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، پدافند غیرعامل، تهدید معیشتی، بحران اقتصادی، مصونیت

^۱ دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲ استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران - (maryamhajiabdolbaghi@yahoo.com) - نویسنده مسئول

^۳ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران

۱- مقدمه

خصوص موضوع پدافند غیرعامل در زمینه اقتصادی در قالب مقاله و پایان‌نامه صورت گرفته است که به اختصار بدان‌ها اشاره می‌گردد:

در مقاله «اقتصاد مقاومتی و راهبرد دفاع غیرعامل اقتصادی» [۱] ضمن تحقیقی کیفی اثبات می‌شود که مفهوم اقتصاد مقاومتی در یک پارادایم نظامی راهبرد اساسی پدافند غیرعامل است.

مقالات «اقتصاد مقاومتی و پدافند غیر عامل» [۲] و «پدافند غیرعامل، توسعه پایدار و اقتصاد مقاومتی» [۳] به رابطه پدافند غیرعامل و اقتصاد مقاومتی (در سه بُعد تولید، توزیع و مصرف) می‌پردازند.

در مقاله «ارتباط پدافند اقتصادی و اقتصاد مقاومتی» [۴] نیز رابطه سیاست‌های اقتصاد مقاومتی و اصول پدافند اقتصادی پیش‌فرض شده و بین آن‌ها تعامل معنادار و دوسویه در نظر گرفته شده است.

در مقاله «تأثیر نوسازی و رشد اقتصادی بر سیاست‌گذاری پدافند غیرعامل» [۵] سعی شده است سیاست‌گذاری پدافند غیرعامل براساس فرایندهای نوسازی و رشد اقتصادی مورد بررسی قرار گیرد.

مقالات دیگری نیز با عناوین مشابه وجود دارد [۶] [۷] که هیچکدام، از دیدگاه قرآن و روایات انجام پذیرفته و غالباً به موضوع پایداری‌های اقتصادی پرداخته‌اند.

نوشتاری که از منظر قرآن کریم به موضوع نگریسته باشد، پایان‌نامه «زمینه‌های پدافند غیرعامل در قرآن کریم» [۸] است که بیشتر به موضوعات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و نظامی پرداخته و البته در بخش اقتصادی به اختصار توضیحاتی دارد و تنها به ربا، قرض‌الحسنه و معجزه حضرت یوسف (ع) اشاره می‌کند؛ حال آنکه نیاز به تتبع بیشتری بوده است.

با توجه به پیشینه مذکور می‌توان گفت تحقیق مستقل و کاملی در باب پدافند غیرعامل با رویکرد معیشت و مقابله با انواع تهدیدات معیشتی خصوصاً از منظر قرآن و روایات صورت نگرفته است. ضمن اینکه اهم مطالب پژوهش‌ها جمع‌بندی شده و در جدول‌هایی با نتایج این مقاله مقایسه خواهد شد.

۲- کلیات

پدافند کلمه متضاد آفند و به معنی دفاع در برابر هجوم است و در مفهوم کلی مجموعه اقداماتی است که به‌منظور دفع خنثی‌سازی کاهش تأثیر اقدامات آفندی دشمن و جلوگیری از دستیابی دشمن به اهداف خودی انجام می‌گیرد. پدافند به دو

جامعه ما به ویژه در سال‌های اخیر با نوعی جنگ تمام‌عیار در عرصه معیشت روبه‌روست. از طرفی تحریم‌های ظالمانه اقتصادی و از طرف دیگر سوءمدیریت‌ها و تصمیمات غلط اقتصادی و در نتیجه گرانی‌ها و بعضاً سوءاستفاده برخی افراد سودجو، نیاز به فراگیری فرهنگ صحیح معاش از منظر آیات و روایات را مضاعف کرده تا مقابله با این تهدیدات آسان‌تر گردد. همچنین سبک زندگی مدرن سبب رفاه‌طلبی روزافزون و گرایش به تجملات و در نتیجه تبعات سوء آن‌ها برای فرد و خانواده و جامعه شده است که ضروری است راهکارهای مقابله و دفاع در برابر تهدیدات اقتصادی تبیین شود.

حال که شاهدیم کشور مورد هجوم همه‌جانبه اقتصادی است و مولدهای دارایی ملی و متعاقباً معاش مردم مورد هدف می‌باشد، اهمیت موضوع دفاع، پرورش روحیه تقابل در برابر همه‌های اقتصادی و ضرورت تبیین مسئله پدافند غیرعامل در این زمینه بیش از پیش احساس می‌شود. موانع بزرگ بر سر راه این دفاع غیرعامل در حوزه مسئولین ساده‌انگاری، عدم درک صحیح از شرایط و سوءمدیریت است و از اینها نگران‌کننده‌تر عدم باور به نقشه‌ها و آفندهای دشمن در مسائل اقتصادی می‌باشد. در حوزه مردم نیز عملیاتی شدن پدافند نیاز به تصحیح نگرش و بینش و به‌کارگیری برخی رفتارها و اصلاح فرهنگ معیشتی دارد که در این نوشتار به آن‌ها اشاره می‌شود.

مسئله اصلی این مقاله، توضیح در مورد بحران‌های معیشتی از قبیل بلایای طبیعی و عوارض انسانی و سپس بیان راه‌های مصونیت در برابر تهدیدات، آسیب‌ها و همه‌های معیشتی از منظر قرآن و روایات است که با مطالعه کتابخانه‌ای و روش توصیفی تحلیلی انجام گرفته است. دستیابی به پاسخ سؤالات زیر هدف این پژوهش است:

- از دیدگاه قرآن و روایات، چه راهکارهای عملیاتی جهت مصون ماندن و مقابله در برابر تهدیدات و همه‌های معیشتی در زندگی فردی و اجتماعی وجود دارد؟

- انطباق نتایج پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه پدافند اقتصادی غیرعامل با راهکارهای قرآنی روایی در این خصوص چه میزان است؟

در مورد پیشینه تحقیق گفتنی است پژوهش‌هایی در

می‌خواهد. کفار آرزو دارند که مسلمین از متاع و امکانات خود غافل شوند: «وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً» (النساء/۱۰۲) لذا یکی از راه‌های مبارزه کفار با مسلمین تهدید در امر معیشت آن‌هاست.

از شیوه‌های برخورد دشمن، محاصره اقتصادی و تحریم و در تنگنا قرار دادن مؤمنین است: «هُمْ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلَيَّ مِنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنْفَضُوا وَلَلَّهِ خِزَانُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ» (المنافقون/۷) در ماجرای حضرت آدم و حوا هم شاهد هستید که روش ابلیس در اغوای آن‌ها، استفاده از مسئله تغذیه همراه با به‌کارگیری جنگ روانی و سوءاستفاده از مقدسات بود (ر.ک. الاعراف/۲۱-۲۲). دشمن سعی می‌کند وضعیت معیشت مؤمنین خراب شود تا از ایمان و دین‌داری دست بردارند. مخالفان دین، از ثروت به‌عنوان ابزاری جهت مبارزه با دین استفاده می‌کنند. مثلاً ابولهب سرمایه‌داری بود که ثروتش را برای از بین بردن اسلام هزینه می‌کرد (ر.ک. المسد/۲). نمونه دیگری از تاریخ قابل ذکر است که معاویه بخشنامه کرده بود یاران حضرت علی (ع) را از بیت‌المال محروم کند. [۱۱]

از ابزار دیگر دشمنان در جنگ‌های اقتصادی عملیات روانی است که از شیوه‌هایی مثل شایعه‌پراکنی، تحریف واقعیات، دروغ‌پردازی و ایجاد ترس و جو کاذب بر بازار بهره برده و با استفاده از ابزار رسانه بیشترین تأثیرگذاری را بر طرز فکر و اراده مخاطبان دارند. [۱۲] نمونه قرآنی این افراد از جمله شایعه‌پراکنان، الْمُرْجُفُونَ هستند: «لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَ الْمُرْجُفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا» (الاحزاب/۶۰) این کلمه از اِرجاف به معنی اضطراب افکندن با رفتار یا گفتار است: «الرَّجْفُ: الاضطراب الشديد... الإرجاف: ايقاع الرجفة إما بالفعل وإما بالقول» [۱۳] و به مفهوم اشاعه باطل [۱۴] و زلزله افکندن (الرَّجْفَةُ: الزلزلة) [۱۵] است. الْمُرْجُفُونَ بین مؤمنین اضطراب آفرینی کرده و قلوب آن‌ها را متزلزل می‌نمایند. در این آیه مصداق اضطراب آفرینی، موضوعاتی مثل شایعه کشته یا اسیر شدن پیامبر (ص) بوده است چنانکه با این شایعه می‌خواستند نگرانی، یأس و دلسردی در اجتماع مسلمانان پدید آید. البته شایعه در قرآن انواع گوناگون دارد؛ از جمله شایعات علیه شخصیت رسول‌الله (ص) و خانواده ایشان و شایعات مرتبط با جامعه مسلمین که غالباً توسط اشخاص ساده‌لوح و ضعیف‌الایمان و تحت تأثیر سخنان منافقین منتشر می‌شد. از منظر قرآن حفظ سلامت روانی اجتماع اهمیت فراوان دارد و لذا به شدت با شایعه‌پردازان و افرادی که در جامعه نگرانی ایجاد می‌کنند مقابله کرده است. بازی‌های روانی و شایعات، بر رفتار فردی و اجتماعی افراد جامعه تأثیر سوء دارد و

گروه پدافند عامل و پدافند غیرعامل تقسیم‌بندی می‌شود. در تعریف پدافند غیرعامل نوشته‌اند: «به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌گردد که مستلزم به‌کارگیری جنگ‌افزار نبوده و با اجرای آن می‌توان از وارد شدن خسارات مالی به تجهیزات و تأسیسات حیاتی و حساس نظامی و غیر نظامی و تلفات انسانی جلوگیری نموده و یا میزان این خسارات و تلفات ناشی را به حداقل ممکن کاهش داد.» [۹] مجمع تشخیص مصلحت نظام در راستای تدوین سیاست‌های کلی پدافند غیرعامل کشور، پدافند غیرعامل را اینگونه تعریف کرده است: «مجموعه اقدامات غیر مسلحانه که موجب افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ضروری، ارتقای پایداری ملی و تسهیل مدیریت بحران در مقابل تهدیدات و اقدامات نظامی دشمن می‌گردد.» [۱۰]

گرچه پدافند غیرعامل اصطلاحی جدید با ریشه‌ای نظامی است ولی اگر مفهوم آن را آمادگی جهت غافلگیر نشدن بگیری، می‌تواند تمام شئون زندگی را دربرگیرد. لذا باید در تعریف آن مواردی را در نظر گرفت که انسان به‌وسیله آن‌ها بتواند مقاوم‌سازی و ایمنی بخشی کرده و خودش و دستاوردهایش را از آسیب بلایای طبیعی از جمله قحطی و سیل و نیز عوارض انسانی مثل جنگ و تحریم حفظ کند.

در زمان بروز بحران اقتصادی برای هر شخص و خانواده و جامعه، اتخاذ راهکارهایی جهت مقابله ضروری است که در این بخش، پس از تبیین و توضیح پیرامون بحران‌های معیشتی، دو نوع بازدارنده بینشی و رفتاری در برابر مشکلات معیشتی بیان و تشریح خواهد شد.

۳- بحران‌ها و تهدیدات معیشتی در قرآن

در این بخش به تبیین تهدیدات معیشتی که با عوارض انسانی مثل جنگ، تحریم و محاصره اقتصادی یا عوامل طبیعی مثل قحطی، زلزله، سیل و خشکسالی به وجود می‌آیند پرداخته خواهد شد. نمونه قرآنی در موضوع عوامل طبیعی، خشکسالی و قحطی دوران حضرت یوسف (ع) است. (یوسف/۴۷-۴۸) در مورد عوارض انسانی باید توجه داشت که اقتصاد مایه قوام اجتماع و ستون اصلی خیمه اجتماع است؛ با توجه به آیه پنجم سوره نساء: «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ» این اقتصاد است که مردم را کنار هم جمع کرده و به تبادل و همکاری برای رفع نیازها وامی‌دارد؛ چرا که امنیت غذایی و تأمین آسایش از عناصر اساسی سعادت انسانی و بلکه بقای انسان است. به‌طور طبیعی کسی که اقتصاد جامعه‌ای را با تحریم و محاصره اقتصادی هدف حمله قرار داده است، نابودی ملت را

هیچ‌گاه نباید از فقر ترسید که خداوند وعده غنی کردن داده است: «وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» (التوبه/۲۸) چنانکه وقتی امیرالمؤمنین (ع) در مکه اذان گفتند و اعلام داشتند که از سال آینده هیچ مشرکی حق ورود به مسجدالحرام را ندارد، قریش امان و قرار را از دست داده و گفتند: «تجارت ما از بین رفت، خانواده‌هایمان تباہ شدند و خانه‌هایمان ویران گشتند.» [۱۶]

در خصوص عملیات روانی دشمن از جمله در زمینه‌های اقتصادی نیز کسانی که اهل ایمان و توکل باشند، به شایعات توجه نکرده و تحت تأثیر آن‌ها کاری نمی‌کنند. چنانکه قرآن کریم شایعه‌پراکنی و متزلزل کردن جامعه اسلامی را کار منافقین و افراد سست ایمان و بیمار دل دانسته (الاحزاب/۶۰) و در مقابل، متوکلین به خدا را در برابر جاسوسان و بدخواهان قوی و پایدار معرفی می‌کند: «[همان] کسانی که [بعضی از] مردم، به آنان گفتند: دشمنان برای [حمله به] شما گرد آمده‌اند؛ از آن‌ها بترسید! اما این سخن بر ایمانشان افزود و گفتند: خدا ما را بس است و او بهترین حامی ماست.» (آل عمران/۱۷۳) لذا استقامت و پایداری بر مواضع حق و عدم تأثرپذیری در برابر اخبار مشکوک از راهکارهای مقابله با هجمه‌هاست.

۴-۲- آخرت‌گرایی و ترک دنیا بسندگی

مؤمن متقی آخرت را بر مادیات دنیا ترجیح داده و دلگرم و خشنود به متاع زودگذر دنیا نیست (ر.ک. یونس/۷؛ القصص/۶۰ و ۸۰؛ الزخرف/۳۵). او که ترجیح آخرت بر دنیا از مؤلفه‌های مهم فرهنگ معیشتش می‌باشد، گرفتاری‌های اقتصادی را نیز به مراتب آسان‌تر سپری می‌کند؛ چون با توجه به آیه «فَأَعْرِضْ عَنْ مَن تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» (النجم/۲۹) هدفش فقط زندگی این دنیا و رسیدن به رفاه و راحتی در آن نیست بلکه دنیا و مادیات برایش در برابر آخرت ناچیز و بی ارزشند و زندگی دنیا در مقابل آخرت را بازیچه و سرگرمی می‌داند و آخرت برایش اصیل و خیر است (ر.ک. محمد/۳۶ و الانعام/۳۲).

ناچیز شمردن دنیا و مادیات و بی ارزشی آن‌ها در برابر آخرت نیز از مبانی مهم در فرهنگ قرآنی معیشت به شمار می‌رود. در آیات متعدد قرآن کریم از دنیا و مادیات و لوازم معاش با لفظ متاع و افعال مرتبط با آن یاد شده است که همگی هیچ و ناچیز بودن دنیا و وسایل زندگی دنیا در نظر خداوند و در برابر آخرت را می‌رساند. متاع در لغت منفعت بردن از چیزی است که در آن لذتی زودگذر باشد. [۱۷] در آیه ۳۹ سوره غافر از زبان مومن آل فرعون به قومش می‌خوانید: «ای قوم من! این زندگی دنیا، تنها متاع زودگذری است و فقط آخرت سرای پایدار است.» و یا از زندگی دنیا به متاعُ الغرور تعبیر شده است که ناچیز و زودگذر با

انسان و اجتماع را از حرکت در مسیر درست خارج و دور می‌سازد. اضطراب (و المُرْجُفُونَ فِي الْمَدِينَةِ) (الاحزاب/۶۰)، وحشت (آل عمران/۱۷۳) و تباہی دین و دنیا (آل عمران/۱۴۴) از جمله آثار مخرب عملیات روانی دشمن بر جامعه است. گستره موضوع عملیات روانی از جمله شایعه‌پراکنی در جامعه مسلمان وسیع است و قطعاً شامل موضوعات اقتصادی هم که مورد بحث این نوشتار است، می‌شود.

البته مقابله با تهدیدات در حوزه جنگ روانی، علاوه بر تقویت بازدارنده‌های بینشی مثل توکل و ایمان به خدا، نیاز به هوشیاری، تحقیق و تبیین، تقویت اراده و صبر و پایداری، حفظ امید و همچنین تهدید و مبارزه با بحران‌آفرینان و شایعه‌سازان دارد که در ادامه بدان‌ها اشاره خواهد شد.

۴-۱- بازدارنده‌های بینشی

در این بخش در مقابله با بحران‌ها و مشکلات معیشتی به ذکر بازدارنده‌های بینشی و نگرشی و تبیین آن‌ها پرداخته می‌شود که از مهم‌ترین عواملی که در رابطه با تهدیدات معیشتی مؤثر هستند، نگرش صحیح به مقوله معیشت و تنگناهای موجود در معاش است. نتایج این پژوهش قرآنی در زمینه بازدارنده‌های بینشی در سه زیرشاخه ارائه می‌گردد:

۴-۱-۱- باور به رزاقیت و مالکیت خدا و اعتماد به او

باور به رزاقیت و مالکیت خداوند در نگاه صحیح به لوازم معاش جایگاه ویژه‌ای دارد. در این نگاه، انسان امانتدار اموال و امکانات است و رزق را از جانب خودش نمی‌بیند. این نگرش که تمام نعمت‌ها و مواهب را خداوند روزی کرده است و توجه و باور به آن ثمرات فراوانی دارد که در مشکلات اقتصادی، روح و روان انسان را آرامش می‌بخشد.

خداوند به مسلمین تهدیدست هنگام سختی و فشار معیشت وعده و بشارت داده است که بعد از سختی آسانی قرار می‌دهد: «لَيُنْفِقَنَّ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ وَمَن قَدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا» (الطلاق/۷) در آیه هفتم سوره منافقون نیز آمده است: «آن‌ها کسانی هستند که می‌گویند: به افرادی که نزد پیامبر خدا هستند انفاق نکنید تا پراکنده شوند. [عافل از اینکه] خزاین آسمان‌ها و زمین از آن خداست ولی منافقان نمی‌فهمند.» لذا باورهای مؤمنانه در بحران‌های معیشتی فریادرس است و مؤمن در تنگنا باید امیدش فقط به خداوند باشد نه کمک‌های مخالفین.

با عمل کردن به دستور الهی و قطع منفعت از مشرکین،

بهره کم می‌باشد در برابر آخرت که ماندنی است.

کمک کار او باشد چنانکه در قرآن کریم «أُمِدِّدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ» و «يُمِدِّدْكُمْ بِأَمْوَالٍ» آمده است.

۴-۳- نگرش صحیح به اموال

نگاه و نگرش صحیح به مال و اموال را در دو قسمت «اهمیت مال و نگاه مثبت دین به اموال» و «نگاه منفی دین به تکاثر و حب مال» قابل بررسی است.

دعایی قابل تأمل از پیامبر اکرم (ص) با این عبارت هست: «(خدایا!) به نان ما برکت بده و بین ما و آن جدایی می‌فکن. اگر نان نباشد نمی‌توانیم نماز و روزه به جای آوریم و واجبات پروردگاران را انجام بدهیم.» [۱۸] که اهمیت نان را می‌رساند؛ نان می‌تواند مفهوم اقتصاد را دربرداشته و جایگاه مال و اموال را نشان دهد. طبق آیه پنجم از سوره نساء که می‌فرماید: «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا» نیز متوجه می‌شویم که پول و ثروت موجب قوام گرفتن زندگی و سرمایه مؤثر در جامعه است. [۱۹] از نظر قرآن، اقتصاد مایه قوام اجتماع و ستون اصلی خیمه‌ای به نام اجتماع است؛ زیرا این اقتصاد است که مردم را کنار هم جمع کرده و به تبادل و همکاری برای رفع نیازها وای دارد؛ چرا که امنیت غذایی و تأمین آسایش از عناصر اساسی سعادت انسانی و بلکه بقای انسان است. قوام دین انسان به اموال اوست و لذا هیچ کس حق ندارد اموال خود را تباه سازد. [۲۰] همچنین کسب غنایم و در کل، گسترش و توسعه اقتصادی مجاز در جامعه، موجب پیشرفت اسلام و هدایت مردم است. همچنین کلمه «خیر» در برخی آیات قرآن به مفهوم ثروت و وسیله معیشت و اموال دنیا به کار رفته است. در آیه «كُتِبَ عَلَيْكُمُ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ» (البقره/۱۸۰) به معنای ثروت و مال آمده است. [۲۱] در آیه «وَلَا تَقْنَصُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ إِنِّي أَرَاكُمْ بِخَيْرٍ وَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ مُّحِيطٍ» (هود/۸۴) به معنای مطلق ثروت و اموال [۲۲] یا مال فراوان و قابل توجه نیز آمده است. چنانکه در مجمع‌البیان آمده است: «امیر مؤمنان (ع) بر بالین یکی از دوستانشان که مریض و دارای ۷۰۰ درهم بود حاضر گردید. او از حضرتش پرسید که آیا وصیت بکنم؟ حضرت فرمود: نه زیرا خداوند فرموده است: إِنْ تَرَكَ خَيْرًا وَتَوَالَى فِرَاطَانِي نَدَارِي. مؤلف: در نزد ما همین قول مورد عمل و اعتماد است زیرا گفتار آن حضرت برای ما دلیل و حجت است.» [۲۳] [۲۴] در دعای حضرت موسی (ع) «رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ» (القصص/۲۴) به معنای وسیله معاش نیز ذکر شده است. [۲۵] [۲۶] همچنین با توجه به آیه «فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ» (ص/۳۲) کلمه خیر در مورد اموال دنیا نیز به کار رفته است که در این آیه، مراد اسبان هستند. [۲۷] مال و ثروت می‌تواند سبب خیر و برکات برای انسان و

در عین حال که نگاه دین به کلیت مال و اموال و استفاده صحیح از آن‌ها مثبت است ولی حب مال و علاقه افراطی به آن در لسان قرآن و روایات تقبیح شده است: «وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا» (الفجر/۲۰) و برای نمونه محبت ثروت در آیه «وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ» (العادیات/۸) مورد مذمت قرار گرفته است. چنانکه در روایت از امیرالمؤمنین (ع) آمده است: «حُبُّ الْمَالِ يُوهِنُ أَلْدَيْنِ وَيُفْسِدُ أَلْبَقِينَ» [۲۸] حب مال، دین را سست و یقین را تباه می‌کند. از عوامل نابودی و هلاک مردم مال دوستی است و اصولاً حب مال، فرجام آدمی را تباه می‌گرداند. از طرفی قطعاً مال و اموال، نجات دهنده انسان بی‌تقوا نمی‌شود که: «وَمَا يُغْنِي عَنْهُ مَالُهُ إِذَا تَرَدَّى» (اللیل/۱۱) و ثروت مایه بی‌نیازی برای انسان بدکردار در قیامت نمی‌گردد و از اموالش هیچ کاری در برابر غضب الهی و عذاب جهنم بر نمی‌آید. کما اینکه برای ابولهیب مخالف دین نیز اموالش دردی از او دوا نکرد و به نفرین خدا دچار شد. (ن.ک. المسد/۲)

نکته مهم دیگر در نگاه به مال و اموال فراوان، توجه به این مطلب است که تکاثر به شدت مذموم است و قرآن کریم زیاده‌خواهی در مال و جمع‌آوری ثروت بدون در نظر گرفتن آخرت را با لفظ «تکاثر» وسیله لهو و فریب می‌داند: «أَلْهَاكُمُ التَّكَاثُرُ» (التکاثر/۱)، «اعلموا أنّما الحیاة الدُّنْیَا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ زِينَةٌ وَ تَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَ تَكَاثُرٌ فِی الْأَمْوَالِ وَ الْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهْبِجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَ فِی الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَ مَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانٌ وَ مَا الْحِیَاةُ الدُّنْیَا إِلَّا مَتَاعُ الْعُرُورِ» (الحدید/۲۰) ضمن اینکه ثروت زیاد به هیچ عنوان نشانه حقانیت و برتری و عزت نیست بلکه برای ظالم موجب عذاب هم می‌باشد. در آیات ۵۵ و ۸۵ از سوره توبه با عباراتی مشابه می‌خوانید: «لَا تُعْجِبْكُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِی الْحِیَاةِ الدُّنْیَا وَ تَزَهُقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كَافِرُونَ» و توصیه می‌شود اموال زیاد فاسقان و منافقان تو را شگفت زده نکند؛ چرا که وضع خوب معیشت آن‌ها زمینه عذابشان در زندگی دنیاست و وابستگی‌شان به اموال، جان‌کندن آن‌ها را سخت می‌کند. خداوند در آیه ۷۴ سوره مریم (س) می‌فرماید: «وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِّن قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثَانًا وَ رِئَیًّا» لذا موقعیت برتر مالی و اسباب و اثنائیه مجلل و ظاهر آراسته نشانگر برتری نزد خدا نیست و چه بسا ثروتمندان دچار عذاب شوند. لذا اینکه وضع معاش دنیوی فردی بهتر باشد نشان دهنده راه حق او نیست که کفار می‌گویند: اگر راه ما باطل است چرا دنیای ما تأمین است!

۴-۴- پذیرش سنت ابتلاء

پذیرش سنت ابتلاء از مواردی است که می‌بایست در نگرش به مقوله معیشت لحاظ شود تا مقابله با تهدیدات معیشتی برای انسان آسان گردد. درک این موضوع که وضعیت معیشتی هر کس دستمایه امتحان اوست تحمل بحران‌های اقتصادی را ساده‌تر می‌نماید. قرآن کریم می‌فرماید: «به یقین همه شما را با اموری همچون ترس، گرسنگی و کاهش در مال‌ها و جان‌ها و میوه‌ها آزمایش می‌کنیم؛ و بشارت ده به صابران.» (البقره/۱۵۵) گرسنگی، فقر و آسیب دیدن اموال و ثمرات، همگی امتحان و آزمون الهی است که آیا انسان صبر می‌کند یا جزع و فزع نموده و ناشکری می‌کند. نمونه قرآنی این موضوع ابتلائات حضرت لیوب (ع) است که یکی از گرفتاری‌ها و سختی‌های ایشان فقر بود که جهت امتحان ایشان و به‌عنوان درسی برای بشریت بوده و صبر و تضرع ایشان به درگاه الهی درسی بزرگ برای همگان می‌باشد. [۲۹]

لذا فهم اینکه از حکمت‌های ایجاد سختی در معیشت انسان این است که آیا به درگاه خدا روی آورده و تضرع دارد یا خیر و آیا متذکر خدا می‌شود یا نه، عاملی مهم در مقابله با تهدیدات معیشتی است. (ر.ک. الانعام/۴۲؛ الاعراف/۹۴) حضرت محمد (ص) می‌فرماید: «خدای متعال می‌فرماید: هنگامی که چیزی از این نعمت‌های دنیا بر بنده مؤمن کم می‌شود اندوهگین می‌گردد، در حالی که این امر او را به من نزدیک می‌سازد و هنگامی که دنیا به وی روی می‌آورد شادمان می‌شود، در حالی که این امر او را از من دور می‌سازد.» سپس آیه «نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ بَلْ لَّا يَشْعُرُونَ» (المؤمنون/۵۶) را تلاوت کرده و فرمودند: «این فتنه و آزمایش آن‌هاست.» [۳۰]

۵- بازدارنده‌های رفتاری

در این بخش درخصوص مقابله با بحران‌های معیشتی به ذکر بازدارنده‌های رفتاری و تبیین آن‌ها پرداخته می‌شود. ذکر نکته‌ای در این باره به‌عنوان مقدمه لازم و ضروری است: نویسنده کتاب «اقتصاد ما» مشکلات و بحران‌های اقتصادی را ناشی از کمبود مواد اولیه و خست طبیعت نمی‌داند و علی‌رغم پذیرش محدودیت مواد طبیعی و فراوانی و تنوع احتیاجات بشر و با اشاره به آیات ۳۲ تا ۳۴ سوره ابراهیم (ع) نعمت‌های جهانی را برای رفع نیازهای بشر کافی دانسته (وَ آتَاكُم مِّنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ) و مشکلات اقتصادی را معلول رفتار انسان می‌داند (إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ). از این رو دو عامل ستمگری بشر در توزیع ثروت و عدم بهره‌برداری کامل از منابع طبیعی (کفران نعمت و هدر دادن آن) را علت‌های اصلی بروز مشکلات اقتصادی برمی‌شمرد. [۳۱]

در واقع این عوامل یعنی «ظلم در توزیع مال» و «کفران نعمت» منجر به بروز مشکلات اقتصادی می‌شود و همچنین راه مبارزه با معضلات معیشتی هم توزیع عادلانه ثروت و استفاده بهینه از امکانات است که نتایج پژوهش قرآنی ما در زمینه مقابله با بحران‌های معیشتی نیز به‌طور کلی اشاره به همین عوامل دارد.

۵-۱- بذل مال و رسیدگی مضاعف به مستمندان

همانگونه که در تبیین مؤلفه‌های فرهنگ معیشت ملاحظه شد اهمیت و میزان توجه آیات و روایات به موضوع بذل و انفاق فراتر از همه موضوعات است و همین موضوع در بحران‌های اقتصادی نیز بسیار مهم و کارگشاست؛ چنانکه وعده جایگزین شدن و همچنین افزایش و برکت مال با انفاق کردن داده شده است. حضرت رسول (ص) فرموده‌اند: «مَا مِنْ عَبْدٍ فَتَحَّ بَابَ عَطَاءٍ وَ صَلَّاهُ إِلَّا زَادَ اللَّهُ فِي مَالِهِ» [۳۲]: بنده‌ای نیست که در عطا و بخشش را بگشاید مگر اینکه خداوند مالش را فزونی بخشد.

در زمان بحران اقتصادی، هم مردم و هم حاکمیت وظیفه دارند که تعاون و رسیدگی به محرومین را مضاعف گردانند: جامعه سالم و اقتصاد سالم وابسته به تعاون و بهره‌گیری مردم از یکدیگر است و مردم در معیشت نیاز به یکدیگر دارند: «ما معیشت آن‌ها را در زندگی دنیا در میانشان تقسیم کردیم و درجات بعضی را برتر از بعضی قرار دادیم تا یکدیگر را به خدمت گیرند؛ و رحمت پروردگارت از تمام آنچه جمع‌آوری می‌کنند بهتر است» (الزخرف/۳۲). همچنین قرآن کریم به طلبکار توصیه می‌فرماید که به بدهکار تنگدست مهلت دهد و به او فشار نیاورد (البقره/۲۸۰) که این موضوع در زمانی که معیشت عمومی مردم به خطر افتاده، واجب‌تر است.

در شرایط اقتصادی بد، باید به مستمندان بیشتر رسیدگی داشت (یوسف/۸۸) و نباید به هوای زرق و برق دنیا چشم از آنان برداشت (الکھف/۲۸). در این شرایط نباید از وضعیت سوءاستفاده کرده و برای کسب بیشتر، دیگران را تحت فشار مضاعف قرار داد؛ چه بسا افرادی سرمایه و کار داشته باشند ولی به خاطر درآمد پایین جزو مساکین به حساب آمده و می‌بایست به هر نحوی شده به آن‌ها کمک رساند. (الکھف/۷۹)

از آنجایی که امنیت اقتصادی و مالی از موضوعات مهم و مورد عنایت نظام اسلامی است، در هجمه‌های اقتصادی خسارت افراد آسیب‌پذیر جامعه می‌تواند از بیت‌المال یا غنائم جبران شود. (ر.ک. الممتحنه/۱۱ و ۱۲) در بحران‌های معیشتی باید به مستمندان بیشتر رسیدگی داشت و از وظایف حکومت نیز رسیدگی به قشر فقیر و ضعیف جامعه است (یوسف/۸۸). پیرمرد فرتوت و نابینایی در حال گدایی بر امیرمؤمنان (ع) گذشت. امام فرمودند: این مرد کیست و چرا گدایی می‌کند؟ جواب دادند:

حدی از خودکفایی و استقلال اقتصادی می‌رساند که نیازی به بیگانگان و تولیدات آن‌ها نداشته باشد.

اسلام مردم را به قطع وابستگی و نیازمندی‌های سلطه‌پذیرانه به دیگران فرا می‌خواند؛ چنانکه امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «آن‌گاه که فرد و جامعه‌ای مورد لطف الهی قرار گیرد، خداوند توفیق خوداتکایی و خودکفایی به آن‌ها عنایت می‌کند.» [۳۴] در رابطه با خودکفایی کار کردن حضرات ائمه (ع) قابل توجه است: «عبدالاعلی (غلام آل سام) گوید: در روز گرم و سوزان و در یکی از راه‌های مدینه به استقبال امام صادق (ع) رفتم و عرض کردم: جانم فدای شما شود با وجود (ارزش و مقام) و حالتی که نزد خداوند عزوجل و خویشاوندی که با رسول‌الله (ص) داری، باز هم اینگونه خود را در چنین روز گرمی به زحمت و رنج می‌افکنی؟ فرمود: ای عبدالاعلی! برای کسب رزق و روزی بیرون آمده‌ام، تا از امثال تو بی‌نیاز شوم.» [۳۵] که قطعاً جامعه-ای هم که سعی و تلاش دارد و روی پای خویش ایستاده، دوره تحریم و مشکلات اقتصادی را راحت‌تر سپری خواهد کرد.

در مقابل دشمن می‌بایست در همه زمینه‌ها از جمله مسائل اقتصادی تدارک دید و خود را قوی ساخت (ر.ک. الانفال/۶۰). در این رابطه اگر به قاعده نفی سبیل (ر.ک. النساء/۱۴۱) هم توجه کنید، این موضوع می‌تواند بیانگر دو جنبه ایجابی و سلبی باشد: جنبه ایجابی آن نشان دهنده وظیفه جامعه اسلامی و حاکمان آن در حفظ استقلال و از میان برداشتن زمینه‌های وابستگی سلطه‌پذیر از جمله وابستگی اقتصادی است و جنبه سلبی آن ناظر به نفی سلطه بیگانگان از جمله سلطه اقتصادی کفار بر مسلمانان است.

عمران و آبادانی زمین نیز از دستورات الهی جهت نیل به ثمرات فراوان است که در تنگنای اقتصادی این ضرورت بیش از پیش جلوه‌گر است. خداوند مواد خام را به‌عنوان سفره طبیعت در اختیار انسان هوشمند و مستعد و خلاق قرار داده است تا به‌عنوان مهمان بر سر این سفره نشسته و به بهترین نحو بهره‌مند گردد. آیاتی از قرآن کریم به موضوع آبادانی زمین اشاره دارند (ر.ک. الاعراف/۷۴؛ الروم/۹). در جریان به‌کارگیری جنیان توسط حضرت سلیمان (ع) نیز قرآن به این نکته توجه می‌دهد که باید از همه نوع امکانات و نیروها جهت عمران و آبادی استفاده کرد و برای نمونه دریا و غواصی و جستجوی در آن، منبع مهمی برای کسب ثروت و قدرت است (ر.ک. ص/۳۷؛ الانبیاء/۸۲؛ سبأ/۱۲-۱۳). با الگوگیری از وظایفی که خداوند بر عهده زنبور عسل گذارده است نیز می‌توان گفت در کنار استفاده از امکانات می‌بایست مسئولیت‌پذیری، حرکت و تولید داشته و جهت‌دستیابی به نتیجه مطلوب، از سعی و تلاش و استفاده از راه‌هایی که خداوند پیش پای انسان

نصرانی است. امام فرمودند: تا آن زمان که قدرت کار کردن داشت از او کار کشیدید و اینک که پیر شده و قدرت کار کردن ندارد، از تأمین روزی وی دریغ می‌ورزید؟ از بیت‌المال زندگی او را تأمین کنید. [۳۳]

۵-۲- سعی، خودکفایی و قوت افزایی با تولید و عمران

در مقابل تهدیدات معیشتی، سعی و تلاش مضاعف بازدارنده مهمی است. برای نمونه نقش مدیریت حضرت یوسف (ع) در مهار تولید و توزیع ارزاق در شرایط بحرانی با توجه به آیات زیر قابل توجه و الگوگیری است: «گفت: «هفت سال پی‌درپی زراعت می‌کنید؛ و آنچه را درو کردید، جز کمی که می‌خورید، در خوشه‌های خود باقی بگذارید [و ذخیره نمایید]». پس از آن، هفت سال سخت [قحطی و خشکسالی] می‌آید که آنچه را برای آن سال‌ها اندوخته‌اید، می‌خورند؛ جز کمی که [برای بذرا] ذخیره خواهید کرد» (یوسف/۴۷-۴۸). وقتی بحرانی اقتصادی در پیش است، می‌بایست بر سعی و تلاش و ظرفیت تولید و کار افزود.

قرآن کریم می‌فرماید که امت اسلام با خودشان مهربان و نسبت به دشمنان سختگیر بوده و همانند گیاهی هستند که جوان و محکم روی پای خود ایستاده‌اند و تکیه به کسی و چیزی ندارند. (ر.ک. الفتح/۲۹) عبارت «فَأَسْتَعْلَظْ فَأَسْتَوِي عَلَى سَوْفِهِ يُعْجَبُ الزَّرَّاعُ لِيُعِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ» ایشان را به زراعتی تشبیه می‌فرماید که جوانه‌های خود را خارج ساخته، سپس به تقویت آن پرداخته تا محکم شود و در کل بر پای خود ایستاده است. آیه به استحکام داخلی و استواری بیرونی مسلمانان اشاره داشته و از جامعه اسلامی می‌خواهد تا به‌عنوان آیین مسلمانان به استقلال و خودکفایی برسند، مستحکم و مستقل بوده و روی پای خود بایستند، بلکه آنچنان به حالت جوانی و سرزندگی و تلاش و رشد و نمو باشند و از همه جهت مستقل و خودکفای، که دشمنان را به خشم آورده و مأیوسشان نمایند؛ به‌طوری که اگر جامعه‌ای را از نظر اقتصادی تحریم کردند نه تنها غمگین نشود بلکه آن را عاملی برای افزایش قدرت و رشد و شکوفایی خود بداند و گمان نبرد که با تحریم اقتصادی، اقتصادش فرو می‌پاشد.

قرآن کریم در آیه ۲۸ سوره توبه می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! مشرکان ناپاکند، پس نباید بعد از این سال به مسجدالحرام نزدیک شوند! و اگر از فقر می‌ترسید، خداوند هر گاه بخواهد، شما را به فضل [و کرم] خود بی‌نیاز می‌سازد؛ [و از راه دیگر جبران می‌کند] خداوند دانا و حکیم است.» لذا یکی از راه‌های رسیدن به خودکفایی، عدم وابستگی اقتصادی به بیگانگان و تکیه بر محصولات داخلی است. اگر جامعه اسلامی از وابستگی اقتصادی به بیگانگان به ویژه دشمن آزاد گردد و به تولیدات و محصولات داخلی تکیه کند، خداوند به فضل خویش جامعه را به

قرار داده دریغ نکرد (ر.ک. النحل/۶۸-۶۹).

۵-۳- دوری از معیشت اترافی و تکاثری

در دوران تنگنای اقتصادی اتراف در طبقه مرفه جامعه به معنی تنعم، کامجویی، عیاشی و خوشگذرانی صرف به‌عنوان سمی مهلک برای جامعه به شمار می‌رود؛ چرا که طبقه ضعیف و فقیر که در این دوران به حمایت بیشتری نیازمند هستند و با مشاهده رفاه‌طلبی و تجمل‌گرایی اشراف دچار حزن و افسوس و یأس شده و جامعه از وحدت دور می‌گردد. لذا عیاشی مترفین و مرفهان بی‌درد جامعه را به نابودی کشانده و وجود آن‌ها در جامعه زمینه‌ساز قهر الهی است (ر.ک. الاسراء/۱۶). زیاده‌خواهی و طغیان و تعدی مالی فسادزا بوده و نظم اقتصادی جامعه را بر هم می‌زند (ر.ک. البقره/۶۰؛ هود/۸۵؛ الاعراف/۷۴؛ الشعراء/۱۸۳؛ المائده/۸۷؛ طه/۸۱). زندگی پر ناز و نعمت همراه با غفلت و خانه‌های پر زرق و برق می‌تواند زمینه‌ساز هلاک و عذاب باشد (ر.ک. الانبیاء/۱۳؛ المومنون/۶۴-۶۵). معیشت طاغوتی موجب می‌شود که به فقیر و سرمایه کم او نیز رحم نشود (ر.ک. الکهف/۷۹)؛ لذا در شرایط اقتصادی بحرانی، باید با اختلافات طبقاتی مبارزه نمود.

زندگی تکاثری همراه با کنزاندوزی نیز مذموم بوده و در دوره بحران اقتصادی به مراتب مفسده‌زاتر است. خداوند برای زراندوزی و عدم خرج کردن در راهش، وعده عذاب الیم داده است (ر.ک. التوبه/۳۴-۳۵). راکد نگه داشتن سرمایه و انفاق نکردن در راه خدا، به اقتصاد جامعه نیز ضربه می‌زند. همچنان که دوری از حرص و طمع ورزیدن از بازدارنده‌های مهم دیگر در زمان معیشت سخت جامعه است.

۵-۴- تقدیر معیشت کفافی و برنامه‌ریزی مدبرانه

دارا بودن روحیه قناعت و راضی بودن و بسنده کردن به ضرورت، انسان را در زمان‌های بحرانی معاش کمک شایانی می‌کند. اصطلاحی در سال‌های اخیر و در جریان اعمال تحریم‌های اقتصادی مطرح شده است تحت عنوان اقتصاد مقاومتی که می‌توان گفت یکی از شاخصه‌های مبنایی و معنوی آن، دارا بودن روحیه قناعت در زندگی است. عبارت «إِلَّا قَلِيلًا مِّمَّا تَأْكُلُونَ» در آیه «فَالْ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأْبًا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ إِلَّا قَلِيلًا مِّمَّا تَأْكُلُونَ» (یوسف/۴۷) نشان‌دهنده ضرورت قناعت و بسنده کردن به اندک و ضرورت است که در دوره قحطی و خشکسالی زمان حضرت یوسف (ع) ضرورت آن مضاعف می‌باشد. البته نمود و ظهور عملی روحیه قناعت در زندگی همان کفاف است.

در جریان بحران‌های اقتصادی، برنامه‌ریزی مدبرانه بسیار

ضرورت دارد که صرفه‌جویی از لوازم تدبیر و از ضروریات مبارزه با بحران‌های معیشتی است. با نگاه به جریان قحطی اشاره شده در سوره یوسف (ع) دریافت می‌شود که هنگام بحران‌های اقتصادی و اجتماعی، می‌بایست تدبیر به خرج داده و علاوه بر افزایش سعی و تلاش و ظرفیت تولید و کار، آینده‌نگری و برنامه‌ریزی در مصرف را به‌عنوان یک ضرورت در پیش گرفت. همچنین بهره‌مندی از ابزارهای پیش‌بینی اوضاع و آمادگی دائمی برای حالت‌های فوق‌العاده، از ضروریاتی است که هم حکومت برای مردم و هم افراد برای زندگی شخصی خود باید در نظر بگیرند. لذا لزوم جیره‌بندی ارزاق و کالاهای اقتصادی در وضعیت کمبود و تنگناهای اقتصادی از مطالب مهم بوده و اصولاً از جمله وظایف و مسئولیت‌های حکومت، نظارت بر امور اقتصادی از تولید گرفته تا توزیع و مصرف می‌باشد که از قَالِ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ اِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ (یوسف/۵۵) نیز برداشت می‌شود. همچنین برنامه‌ریزی اقتصادی باید به گونه‌ای باشد که به تعدیل ثروت و عدم تمرکز آن در دست یک گروه خاص منتج شود (ر.ک. الحشر/۶-۸).

در هنگام بحران‌ها، تدبیر در خرج کردن، تقدیر معیشت، کفاف و برنامه‌ریزی صحیح جهت مقابله با مشکلات امری ضروری است. انسان اگر ثروتی دارد باید به‌طور شایسته و مدبرانه درباره آن تصمیم بگیرد و ضرورت این موضوع در شرایط بحرانی به‌طور مضاعف احساس می‌شود (ر.ک. البقره/۱۸۰؛ النساء/۵). مُعْتَبٌ خادم امام صادق (ع) گوید: «در شرایطی که در مدینه گرانی پدید آمده بود، امام صادق (ع) به من فرمود: چقدر آرد داریم؟ عرض کردم: به اندازه چندین ماه آرد داریم. فرمود: آن‌ها را ببر و بفروش. عرض کردم: در مدینه، آرد نایاب است. فرمود: بفروش. وقتی فروختم فرمود: به‌طور روزانه، همانند دیگر مردم خریداری کن. آن حضرت افزود: ای مُعْتَبُ! خوراک خانواده مرا نصف گندم و نصف جو قرار بده؛ خدا آگاه است که من می‌توانم نان گندم تنها به آنان بدهم ولی دوست دارم که خداوند مرا ببیند تقدیر معیشت به کار برده‌ام.» [۳۶] که این تقدیر معیشت به معنای صرفه‌جویی و اندازه در خرج، نشان از کفاف و به‌کارگیری روحیه قناعت در زندگی است که کفاف، اکتفاء کردن به اندازه نیاز و ضرورت در مقام عمل است. در این مسیر نیاز است که به اموال طبقات فرادست توجه نداشته و زهد پیشه کرد.

۵-۵- صبوری و توأسی به صبر و امید

صبر و توأسی به صبر در برابر سختی‌ها و مصائب از جمله تنگدستی و مشکلات معیشتی از فاکتورهای مهم دفاعی مقابل تهدیدات معیشتی است. طبق آموزه‌های قرآنی، باید بر رزق و روزی خویش ولو کم، صبور باشید: «وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ...

۵-۶- مبارزه با اسراف و تبذیر

اسراف به‌عنوان فعلی حرام (ر.ک. النساء/۶؛ الانعام/۱۴۱؛ الاعراف/۳۱؛ الدخان/۳۱؛ غافر/۴۳) و تبذیر به معنای ریخت و پاش مسرفانه از مال و اموال (ر.ک. الاسراء/۲۶ و ۲۷) در زمان بحران به‌طور مضاعف ممنوع است. در بیان مفهوم اسراف و انواع آن به خوبی نوشته‌اند: «اسراف، به معنای تجاوز از حد و زیاده-روی کردن است و آن یا از جهت کمیت است که صرف کردن مال است در موردی که سزاوار نیست شرعاً یا عقلاً هر چند به مقدار درهمی باشد. و یا از جهت کیفیت است و آن صرف کردن مال است در موردی که سزاوار است، لکن بیشتر از آنچه شایسته است و از همین رو بعضی صرف مال را در موردی که سزاوار نیست تبذیر گفته‌اند و صرف مال را در زیادتر از آنچه سزاوار می‌باشد، اسراف دانسته‌اند.» [۳۹] با توجه به عبارت قرآنی «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا» (النساء/۵) پول و ثروت سرمایه مؤثر در جامعه است. در تفسیر المیزان ذیل این آیه می‌خوانید: «از اینکه اموال ایتم را به اولیای ایتم (که مخاطب این آیه می‌باشند) نسبت داده، به این عنایت بوده است که مجموع اموال و ثروتی که روی کره زمین و زیر آن و بالاخره در دنیا وجود دارد متعلق به عموم ساکنان این کره است... و بر تک-تک افراد بشر واجب است این مال را حفظ نموده و از هدر رفتن آن جلوگیری کنند، پس نباید به افراد سفیه اجازه دهند که مال را اسراف و ریخت و پاش نمایند و خود افراد عاقل اداره امور سفیهان را مانند اطفال صغیر و دیوانه به عهده بگیرند.» [۴۰]

خصوصاً زمانی که جامعه با مشکلات اقتصادی روبه‌روست، مبارزه با اسراف و تبذیر و مصادیق آن‌ها رسالتی مهم بر عهده عموم مردم است که به‌عنوان نمونه، یکی از مصادیق اسراف را در کلام امام صادق (ع) ذکر می‌شود: «آیا بینی خدا مالی را به کسی سپرده و به او اجازه داده اسبی به ده هزار درهم بخرد با اینکه یک اسب بیست درهمی هم او را بس است، یا کنیزی به صد اشرفی طلا بخرد با اینکه کنیز به ده اشرفی هم او را بس است؟ و فرمود: و اسراف نکنید که خدا مسرفان را دوست ندارد.» [۴۱]

۵-۷- مقابله با بحران‌سازی و بحران‌سازان

همان‌طور که ذکر شد از ابزار دشمنان در جنگ‌های اقتصادی، ایجاد بحران مالی در بازار و عملیات روانی و خیرسازی‌های کاذب است. در این بخش به دو راهکار مهم جهت مقابله با این موضوع اشاره می‌شود که اول اینکه تحقیق و تبیین در مورد اخبار و دوم اینکه تهدید بحران‌آفرینان و شایعه‌سازان و مبارزه با آن‌ها در این-باره لازم و ضروری است.

وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ» (البقره/۱۷۷) از ویژگی‌های انسان نیکوکار است که در برابر سختی‌ها و زبان‌ها و هنگام جنگ و شدت و سختی، اهل صبوری می‌باشد. همچنین در حوزه اجتماعی نیز به ویژه زمانی که جامعه دچار بحران‌های اقتصادی است، توصیه به صبوری از ضروریات است. چنانکه توادی به صبر در قرآن در ثَمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَ تَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ (البلد/۱۷) وَ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ (العصر/۳) بیان شده است. بنابراین در فرهنگ معیشت مؤمنین توصیه کردن یکدیگر به صبر و پایداری مؤلفه مهمی است که در شرایط سخت اقتصادی ضروری‌تر می‌نماید. قرآن به مؤمنین دستور می‌دهد در زندگی شخصی صبور باشند و در زندگی اجتماعی نیز دست به دست داده و در برابر دشمنان صبوری پیشه کنند و همبستگی خود را در بحران‌ها تقویت نمایند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران/۲۰۰) رسول خدا (ص) از جبرئیل سؤال کردند: تفسیر صبر چیست؟ عرضه داشت: یعنی انسان در موقع گرفتاری روحیه‌اش همانند زمان آسایش قوی و شاداب باشد و در زمان فقر و تهیدستی همانند زمان غنا و بی‌نیازی و در موقع بلا و مصیبت همانند زمان عافیت باشد و مصایب و ناراحتی‌های خود را نزد مردم بازگو ننماید و شکایت نکند. [۳۷]

مأیوس نشدن و حفظ امید و همچنین امید دادن به مؤمنین در معیشت سخت از مهمات دفاعی در برابر تهدیدات و هجمه‌های معیشتی است. در سوره روم می‌خوانید که نوع انسان در سختی نومید می‌شود: «وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِن تُصِيبْهُمْ سَيْئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ» (الروم/۳۶) و این آیه تحذیری است که ای انسان در زمان مشکلات و سختی‌ها امید خود را از دست مده. همچنین در آیات ۹ و ۱۱ سوره هود می‌فرماید: «و اگر از جانب خویش رحمتی به انسان بچشانیم، سپس آن را از او بگیریم، بسیار نومید و ناسپاس خواهد بود... مگر آن‌ها که ادر سایه ایمان راستین، صبر و استقامت ورزیدند و کارهای شایسته انجام دادند؛ که برای آن‌ها آمرزش و اجر بزرگی است.»

تعفف و خویشتن‌داری اقتصادی در زمان بحران معیشتی نیز که محصول صبوری و فرهنگ صحیح معاش می‌باشد لازمه گذراندن این دوران است (ر.ک. البقره/۲۷۳). درخصوص فقیر آبرودار روایتی از امام صادق (ع) قابل تأمل است: «خدانود رحمت کند آن بنده‌ای را که عفت ورزد و از حرام بپرهیزد و از سؤال از مردم خودداری نماید زیرا سؤال موجب خواری و پستی او در دنیا است و مردم او را بی‌نیاز نخواهند کرد.» [۳۸]

اسراء به انسان توصیه می‌کند درباره آنچه به آن یقین و علم ندارد، زبان نگشاید: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ وَالْفَوْادُ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» لذا آدمی نباید به چیزی که علم و اطمینان ندارد اعتماد کند و آن را بر زبان آورد. امام سجاد (ع) فرموده‌اند: «تو حق نداری آنچه خواهی را بشنوی زیرا خداوند متعال می‌فرماید: در پیشگاه خدا چشم و گوش و دل‌ها همه مسئول می‌باشند.» [۴۳]

در خصوص تهدید بحران‌آفرینان و شایعه‌سازان و مبارزه با آن‌ها نیز باید گفت که خداوند شایعه پراکنان را تهدید می‌کند تا از شایعه پراکنی خودداری کنند. قرآن کریم بحران‌سازان و شایعه پراکنان در جامعه اسلامی را ملعونین معرفی می‌کند و آن‌ها را با موضوع تبعید و طرد اجتماعی تهدید می‌نماید: «اگر منافقان و بیمارلان و آن‌ها که اخبار دروغ و شایعات بی‌اساس را در مدینه پخش می‌کنند دست برندارند، تو را بر ضد آنان می‌شورانیم، سپس جز مدت کوتاهی نمی‌توانند در کنار تو در این شهر بمانند. و از همه جا طرد می‌شوند و هر جا یافته شوند گرفته خواهند شد و به سختی به قتل خواهند رسید» (الاحزاب/۶۰ و ۶۱).

۶- بررسی پژوهش‌ها و انطباق سنجی

در پژوهش‌های پیرامون پدافند غیرعامل اقتصادی، مواردی بیان شده است که در این بخش به مهم‌ترین آن‌ها و جمع‌بندی مطالب مرتبط با موضوع مقاله اشاره کرده و نشان داده می‌شود که بازدارنده‌های بینشی و رفتاری استخراج شده از آیات و روایات، این موارد را به‌صورت کلان پوشش می‌دهند. در مقاله‌ای که به رابطه بین دفاع اقتصادی و اقتصاد مقاومتی پرداخته است [۴۴] اصول پدافند غیرعامل اینگونه بیان شده است: «مقاوم سازی و استحکام، مصون سازی و پایدارسازی، اقدامات درون‌زا، ایمنی و اقدامات تأمینی، آمایش، قدرت مانور، تحرک، چابکی و چالاکی، مکان‌یابی، پراکندگی و تمرکززدایی، کوچک‌سازی، ابتکار عمل، حفاظت و صیانت و فرهنگ‌سازی» و پژوهشگر طی جدولی رابطه و تعامل معنادار و دو سویه بین این اصول و سیاست‌های اقتصاد مقاومتی را بیان کرده است. اصول مذکور در خصوص موضوعات اقتصادی به نوعی در بازدارنده‌های بینشی و رفتاری برگرفته از قرآن و روایات بروز و ظهور دارند که مطابق جدول (۱) قابل بررسی است.

در جامعه قرآنی فرد مسلمان به جای آنکه بر اساس ظن و گمان خود عمل کند، به دستور عقل و علم قطعی توجه نموده و بر مبنای آن‌ها عمل و رفتار می‌کند. لذا پیش از هر اقدامی نسبت به اخبار و شایعات به تحقیق و تفحص پرداخته و هیچگونه واکنشی پیش از تأیید یا تکذیب اخبار مشکوک و شایعات نشان نمی‌دهد. قرآن کریم می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر شخص فاسقی خبری برای شما بیاورد، درباره آن تحقیق کنید، مبادا به گروهی از روی ناآگاهی آسیب برسانید و از کرده خود پشیمان شوید» (الحجرات/۶). آیه ۸۳ سوره نساء در مذمت کسانی که اخبار را بدون تحقیق شایع می‌کنند می‌فرماید: «و هنگامی که خبری امیدبخش یا نگران کننده به آن‌ها برسد، [بدون تحقیق] آن را شایع می‌سازند؛ در حالی که اگر آن را به پیامبر و پیشوایانشان بازگردانند، کسانی که قدرت تشخیص کافی دارند، از ریشه‌های مسائل آگاه خواهند شد. [و به آن‌ها اطلاع خواهند داد] و اگر فضل و رحمت خدا بر شما نبود، همگی، جز عده کمی، از شیطان پیروی می‌کردید [و گمراه می‌شدید].» امام صادق (ع) می‌فرماید که خداوند در این آیه، اقوامی را به سبب افشا کردن قول سرزنش کرده است و إِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ پس شما را از افشاسازی برحذر می‌دارم. [۴۲]

بر همین مبنا متوجه می‌شویم که از نظر قرآن عوامل روان شناختی در انتشار شایعه نقش اساسی دارد؛ زیرا بسیاری از کسانی که به شایعه دامن می‌زنند، کسانی هستند که ساده‌لوح و زود باورند و به جای تحقیق و تفحص هر چیزی را به سرعت باور کرده و بر اساس آن رفتار و عمل می‌کنند: «[به یاد آورید] زمانی را که این شایعه را از زبان یکدیگر می‌گرفتید، و با دهان خود سخنی می‌گفتید که به آن یقین نداشتید؛ و آن را ساده و کوچک می‌پنداشتید در حالی که نزد خدا بزرگ است!» (النور/۱۵؛ ر.ک. همان/۱۲ و ۱۶) تردیدی نیست ظن و گمان نمی‌تواند جایگزین مطمئنی برای علم قطعی و یقینی باشد. در سوره نجم آمده است: «و ایشان را به این کار علم و آگاهی نیست، جز ظن و گمان خود را پیروی نمی‌کنند؛ و در واقع گمان در وصول به حقیقت هیچ سودی نمی‌رساند» (النجم/۲۸) و در سوره انعام می‌خوانیم: «و اگر از بیشتر کسانی که در روی زمین هستند اطاعت کنی، تو را از راه خدا گمراه می‌کنند؛ [زیرا] آن‌ها تنها از گمان پیروی می‌نمایند و تخمین و حدس [واهی] می‌زنند» (الانعام/۱۱۶). آیه ۳۶ سوره

جدول (۱): جدول مقایسه‌ای اصول پدافند غیرعامل و مؤلفه‌های قرآنی روایی

ردیف	اصول پدافند غیرعامل	مؤلفه های قرآنی روایی مرتبط
۱	مقاوم سازی و استحکام	سعی، خودکفایی و قوت‌افزایی با تولید و عمران
۲	مصون سازی و پایدارسازی	تقدیر معیشت کفافی و برنامه‌ریزی مدبّرانه / دوری از معیشت اترافی و تکاثری مبارزه با اسراف و تبذیر / صبوری و توأصی به صبر و امید
۳	ایمنی و اقدامات تأمینی	تقدیر معیشت کفافی و برنامه‌ریزی مدبّرانه صبوری و توأصی به صبر و امید
۴	چابکی و چالاکی	سعی و قوت‌افزایی با تولید و عمران
۵	آمایش	برنامه‌ریزی مدبّرانه
۶	قدرت مانور	قوت‌افزایی با تولید و عمران
۷	فرهنگ سازی	مجموعه بازدارنده‌های بینشی و رفتاری
۸	حفاظت و صیانت	مبارزه با اسراف و تبذیر / دوری از معیشت اترافی و تکاثری مقابله با بحران‌سازی و بحران‌سازان
۹	اقدامات درون‌زا	سعی، خودکفایی و قوت‌افزایی با تولید و عمران
۱۰	مکان‌یابی، پراکندگی و تمرکززدایی	قوت‌افزایی با تولید و عمران
۱۱	تحرک	قوت‌افزایی با تولید و عمران
۱۲	کوچک‌سازی	تقدیر معیشت کفافی و برنامه‌ریزی مدبّرانه
۱۳	ابتکار عمل	برنامه‌ریزی مدبّرانه

مناسب، استفاده از کالاهای تولید داخل، تقویت تعامل و گفتمان‌سازی، تحریم اسراف، مقابله با قاچاق کالا.

ج- توزیع: عدالت، گردش ثروت، حرمت ربا و تنظیم نظام پولی، حرمت احتکار و تنظیم بازار، دیده‌بانی اقتصاد و آمارهای دقیق، فرماندهی متمرکز.

موارد بالا نیز همگی به نوعی در بازدارنده‌های بینشی و رفتاری جا دارند که در جدول (۲) قابل مشاهده است.

در پژوهشی دیگر [۴۵] اولویت‌بندی نهایی عوامل اصلی مربوط به اقتصاد مقاومتی از منظر پدافند غیرعامل به ترتیب عبارتند از:

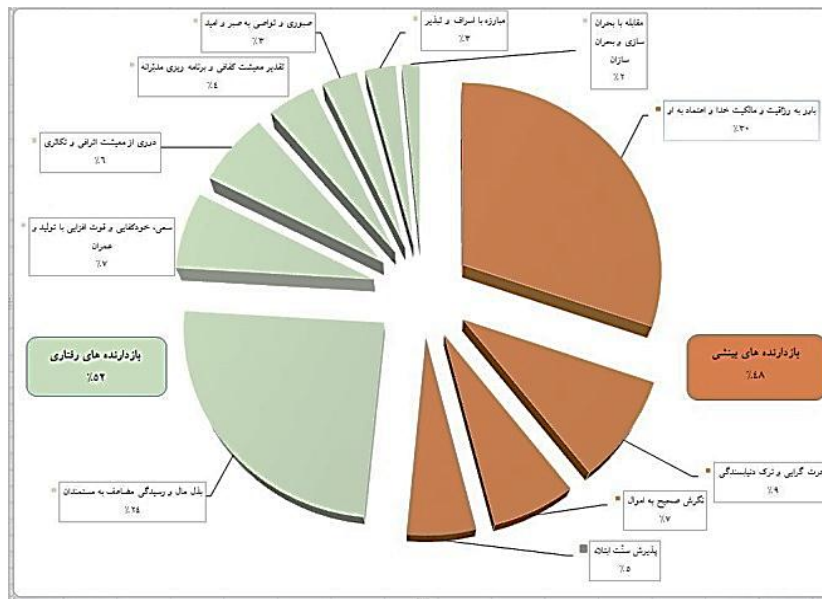
الف- تولید: سرمایه‌گذاری در تولید، توجه به کار و تلاش، حمایت از کار ایرانی، فعال کردن ظرفیت‌های بالقوه و فرصت‌ها، ترویج روحیه جهادی.

ب- مصرف: فرهنگ‌سازی، طراحی سبک زندگی

جدول (۲): جدول مقایسه‌ای عوامل اقتصاد مقاومتی از منظر پدافند غیرعامل

ردیف	عوامل اصلی مربوط به اقتصاد مقاومتی از منظر پدافند غیرعامل	مولفه های قرآنی روایی مرتبط
۱	سرمایه‌گذاری در تولید	قوت‌افزایی با تولید و عمران
۲	توجه به کار و تلاش	سعی و قوت‌افزایی با تولید و عمران
۳	حمایت از کار ایرانی	خودکفایی / برنامه‌ریزی مدبرانه
۴	فعال کردن ظرفیت‌های بالقوه و فرصت‌ها	قوت‌افزایی با تولید و عمران
۵	ترویج روحیه جهادی	سعی، خودکفایی و قوت‌افزایی با تولید و عمران
۶	فرهنگ‌سازی	مجموعه بازدارنده‌های بینشی و رفتاری
۷	طراحی سبک زندگی مناسب	بازدارنده‌های رفتاری
۸	استفاده از کالاهای تولید داخل	خودکفایی / برنامه‌ریزی مدبرانه
۹	تقویت تعامل و گفت‌وگو سازی	بذل مال و رسیدگی مضاعف به مستمندان
۱۰	تحریم اسراف	مبارزه با اسراف و تبذیر
۱۱	مقابله با قاچاق کالا	دوری از معیشت اترافی و تکاثری مقابله با بحران‌سازی و بحران‌سازان
۱۲	عدالت	برنامه‌ریزی مدبرانه
۱۳	گردش ثروت	بذل مال / برنامه‌ریزی مدبرانه
۱۴	حرمت ربا و تنظیم نظام پولی	برنامه‌ریزی مدبرانه / دوری از معیشت اترافی و تکاثری
۱۵	حرمت احتکار و تنظیم بازار	تقدیر معیشت کفافی و برنامه‌ریزی مدبرانه مقابله با بحران‌سازی و بحران‌سازان
۱۶	دیده‌بانی اقتصاد و آمارهای دقیق	برنامه‌ریزی مدبرانه
۱۷	فرماندهی متمرکز	برنامه‌ریزی مدبرانه

<p>البقره/۳ و ۴۳ و ۸۳ و ۱۱۰ و ۱۷۷ و ۱۹۵ و ۲۱۵ و ۲۱۹ و ۲۴۵ و ۲۵۴ و ۲۶۱ و ۲۶۲ و ۲۶۴ و ۲۶۵ و ۲۶۷ و ۲۶۸ و ۲۷۱ و ۲۷۲ و ۲۷۳ و ۲۷۴ و ۲۷۷؛ آل عمران/۹۲ و ۱۳۴ و ۱۸۰؛ النساء/۷ و ۸ و ۳۷ و ۳۸ و ۳۹ و ۷۷ و ۹۵ و ۱۲۸ و ۱۶۲؛ المائده/۱۲؛ الانعام/۱۴۱؛ الانفال/۳ و ۴۱ و ۶۰ و ۷۲؛ الاعراف/۱۵۶؛ التوبه/۵ و ۱۱ و ۱۸ و ۲۰ و ۳۴ و ۴۱ و ۵۳ و ۵۴ و ۶۰ و ۶۷ و ۷۱ و ۷۵ و ۷۶ و ۷۹ و ۸۱ و ۸۸ و ۹۲ و ۹۸ و ۹۹ و ۱۰۳ و ۱۱۱ و ۱۲۱؛ هود/۶۹؛ یوسف/۸۸؛ الرعد/۲۲؛ ابراهیم/۷ و ۳۱؛ النحل/۷۱ و ۷۵ و ۹۰؛ الاسراء/۲۶ و ۲۹ و ۱۰۰؛ الکهف/۲۸ و ۷۹ و ۸۲ و ۹۲؛ مریم/۳۱ و ۵۵؛ الانبیاء/۷۳؛ الحج/۲۸ و ۳۵ و ۳۶ و ۴۱ و ۷۸؛ المومنون/۴ و ۶۰ و ۶۴ و ۶۵؛ النور/۲۲ و ۳۳ و ۳۷ و ۵۶ و ۶۱؛ الفرقان/۶۷؛ النمل/۳؛ القصص/۵۴ و ۷۷؛ الروم/۲۸ و ۳۸ و ۳۹؛ لقمان/۴؛ السجده/۱۶؛ الاحزاب/۳۳؛ سبأ/۳۹؛ فاطر/۲۹؛ یس/۴۷؛ ص/۳۹؛ فصلت/۷؛ الشوری/۳۸؛ الزخرف/۳۲؛ محمد(ص)/۳۶ و ۳۷ و ۳۸؛ الحجرات/۱۵؛ الذاریات/۱۹ و ۲۶؛ الحديد/۷ و ۱۰ و ۱۱ و ۱۸ و ۲۴؛ المجادله/۱۳؛ الحشر/۹ و ۱۱؛ الممتحنه/۱۱ و ۱۲؛ الصف/۱۰ و ۱۱؛ المنافقون/۱۰ و ۱۱؛ التغابن/۱۶ و ۱۷؛ الطلاق/۷؛ القلم/۱۷ و ۱۸ و ۱۹؛ المعارج/۲۱ و ۲۴ و ۲۵؛ المزمل/۲۰؛ المدثر/۴۴؛ الانسان/۸ و ۹؛ الفجر/۱۷ و ۱۸؛ البلد/۶ و ۱۵ و ۱۶؛ الليل/۵ و ۶ و ۷ و ۸ و ۹ و ۱۰ و ۱۸؛ الضحی/۹ و ۱۰؛ البینه/۵؛ الماعون/۳ و ۷؛ الکوثر/۱ و ۲</p>	<p>۱۶۳</p>	<p>بذل مال و رسیدگی مضاعف به مستمندان</p>	
<p>البقره/۱۹۸ و ۲۰۵ و ۲۶۷؛ النساء/۱۰۲ و ۱۴۱؛ الانفال/۶۰؛ الاعراف/۷۴؛ هود/۶۱؛ یوسف/۴۷ و ۴۸؛ الحجر/۲۰؛ طه/۱۸؛ الانبیاء/۸۰ و ۸۲؛ المومنون/۲۱ و ۲۶ و ۲۷؛ القصص/۲۶ و ۷۳؛ النحل/۱۴ و ۶۷ و ۶۸ و ۶۹ و ۷۶؛ الاسراء/۱۲ و ۶۶؛ العنکبوت/۱۷؛ الروم/۹ و ۲۳ و ۴۶؛ فاطر/۱۲؛ الجاثیه/۱۲؛ سبأ/۱۱ و ۱۲ و ۱۳؛ الصافات/۱۰۲؛ ص/۳۷؛ الفتح/۲۹؛ النجم/۳۹؛ الحشر/۸؛ الجمعه/۱۰؛ المزمل/۲۰؛ الملک/۱۵؛ القریش/۲</p>	<p>۴۴</p>	<p>سعی، خودکفایی و قوت افزایی با تولید و عمران</p>	<p>بازدارنده های رفتاری</p>
<p>البقره/۶۰ و ۹۶ و ۲۱۲؛ المائده/۸۷؛ الاعراف/۴۸ و ۷۴؛ هود/۸۵ و ۱۱۶؛ التوبه/۳۵؛ الحجر/۳۹؛ الاسراء/۱۶؛ طه/۸۱؛ الانبیاء/۱۳؛ المومنون/۶۴ و ۶۵؛ الشعراء/۱۲۸ و ۱۲۹ و ۱۴۹ و ۱۸۳؛ القصص/۷۶ و ۷۹؛ الاحزاب/۲۸؛ سبأ/۱۸ و ۱۹ و ۳۴ و ۳۵؛ الزخرف/۲۳؛ الجمعه/۱۱؛ المعارج/۱۸ تا ۱۸؛ القلم/۱۷ و ۱۸؛ المدثر/۱۵؛ الفجر/۲۰؛ الهمزه/۲</p>	<p>۴۲</p>	<p>دوری از معیشت اترافی و تکاثری</p>	
<p>البقره/۱۸۰؛ آل عمران/۱۹۶؛ النساء/۵؛ الانفال/۵؛ التوبه/۵۵ و ۵۸ و ۵۹ و ۸۵؛ یوسف/۴۷ و ۴۸؛ الاسراء/۱۸ و ۱۹ و ۲۰؛ الحجر/۸۸؛ الکهف/۳۹ و ۴۰؛ طه/۱۳۱؛ القصص/۷۹ و ۸۲؛ سبأ/۱۹؛ الزخرف/۳۵؛ الحديد/۲۳؛ العادیات/۸؛ غافر/۴؛ الحشر/۶ و ۷ و ۸</p>	<p>۲۷</p>	<p>تقدیر معیشت کفافی و برنامه ریزی مدبرانه</p>	
<p>البقره/۶۱ و ۱۵۵ و ۱۷۷ و ۲۷۳؛ آل عمران/۱۲۰ و ۲۰۰؛ الاعراف/۱۳۷؛ هود/۹ و ۱۱؛ الانبیاء/۸۳؛ الحج/۳۵ و ۳۶؛ النمل/۳۶؛ الروم/۳۶؛ لقمان/۱۷؛ سبأ/۱۹؛ ص/۴۴؛ غافر/۷۷؛ البلد/۱۷؛ العصر/۲</p>	<p>۲۰</p>	<p>صبوری و توأسی به صبر و امید</p>	
<p>البقره/۱۹۵ و ۲۰۵ و ۲۱۱؛ النساء/۶؛ الانعام/۱۴۱؛ الاعراف/۳۱؛ یوسف/۲۰؛ الاسراء/۲۶ و ۲۷؛ طه/۱۲۷؛ الانبیاء/۹؛ الفرقان/۶۷؛ الشعراء/۱۵۱ و ۱۵۲؛ غافر/۴۳؛ الدخان/۳۱؛ البلد/۶</p>	<p>۱۷</p>	<p>مبارزه با اسراف و تبذیر</p>	
<p>النساء/۸۳؛ الانعام/۱۱۶؛ الاسراء/۳۶؛ الاحزاب/۶۰ و ۶۱؛ النور/۱۲ و ۱۵ و ۱۶؛ النجم/۲۸؛ الحجرات/۶</p>	<p>۱۰</p>	<p>مقابله با بحران سازی و بحران سازان</p>	

شکل (۱): نمودار عوامل پدافند غیرعامل در بحران های معیشتی

و با توجه به تأکید فراوان آیات و روایات بر تصحیح نگرش (ایمان و باور به رزاقیت الهی، ترجیح آخرت بر دنیا و موضوع امتحانات الهی) و لزوم تعاون و همدلی و انفاق مضاعف توسط حاکمیت و مردم در دوره بحران اقتصادی، می‌بایست در راهکارهای پدافند غیرعامل به این موضوعات توجه ویژه شود.

۸- مراجع

- [۱] سیفیلو، سجاد، ۱۳۹۳ ش، «اقتصاد مقاومتی راهبرد دفاع غیرعامل اقتصادی»، مجله سیاست دفاعی، سال ۲۲، شماره ۸۷، صص ۵۳-۸۸
- [۲] احمدیار، فاطمه، «اقتصاد مقاومتی و پدافند غیرعامل»، کنفرانس ملی پدافند غیرعامل، صفحات ۱۴۴۱-۱۴۴۹، ۱۳۹۵.
- [۳] صفرعلیزاده، حکیمه، «پدافند غیرعامل، توسعه پایدار و اقتصاد مقاومتی»، کنفرانس ملی پدافند غیرعامل، صفحات ۲۳۰-۲۳۹، ۱۳۹۵.
- [۴] کلهر، رضا، «ارتباط پدافند اقتصادی و اقتصاد مقاومتی»، فصلنامه پدافند غیرعامل، سال نهم، شماره ۲، صفحات ۱۰۳-۱۱۳، ۱۳۹۷.
- [۵] مصلی‌نژاد، عباس، «تأثیر نوسازی و رشد اقتصادی بر سیاست‌گذاری پدافند غیرعامل»، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، سال پنجم، شماره سوم، صفحات ۳۱-۴۶، ۱۳۹۲.
- [۶] پورقهرمانی، نوروز، اصغری، غلامعلی، و عبدی، فریدون، «پدافند غیرعامل و تحریم اقتصادی»، دومین کنفرانس ملی پدافند سایبری، مراغه، ۱۳۹۸.

با عنایت به جداول بالا و مقایسه آن‌ها با مؤلفه‌های قرآنی روایی، می‌توان نتیجه گرفت که در ارائه راهکارهای مقابله با تهدیدات معیشتی در پژوهش‌های صورت گرفته، به اهمیت موضوعات نگرشی بینشی و همچنین موضوع رسیدگی مضاعف به محرومان و مستمندان کمتر توجه شده است و با توجه به وزن این موارد و تأکید فراوان آیات و روایات بر تصحیح نگرش (ایمان و باور به رزاقیت الهی، ترجیح آخرت بر دنیا و موضوع امتحانات الهی) و لزوم تعاون و همدلی و انفاق مضاعف توسط حاکمیت و مردم در دوره بحران اقتصادی، می‌بایست در راهکارهای پدافند غیرعامل حتماً این موضوعات پررنگ‌تر دیده شود.

۷- نتیجه‌گیری

۱. بحران‌ها و تهدیدات معیشتی برخاسته از قرآن و روایات شامل عوامل طبیعی مثل قحطی و خشکسالی، و عوامل انسانی مثل جنگ و محاصره اقتصادی و عملیات روانی مثل شایعه‌پراکنی، تحریف واقعیات، دروغ‌پردازی و ایجاد ترس و جو کاذب بر بازار می‌باشد.

۲. بازدارنده‌های قرآنی در بحران‌های معیشتی مطابق جدول (۳)، استخراج و جمع‌بندی می‌شوند.

۳. با توجه به موارد استخراج شده از قرآن کریم، عوامل پدافند غیرعامل در بحران‌های معیشتی مطابق شکل (۱) است.

۴. در پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون پدافند غیرعامل اقتصادی، به اهمیت موضوعات نگرشی بینشی و همچنین موضوع رسیدگی مضاعف به محرومان و مستمندان کمتر توجه شده است

- [۷] شاطری، امیر و نامی، محمدحسن، «نقش پدافند غیرعامل در رشد و توسعه اقتصادی کشور»، نشریه پدافند غیرعامل و امنیت، پیاپی ۲۳، صفحات ۵۳-۷۳، ۱۳۹۷.
- [۸] صحرایی، محمدهادی، «زمینه‌های پدافند غیرعامل در قرآن کریم»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، ایلام، ۱۳۹۴.
- [۹] اسکندری، حمید، دانستنی‌های پدافند غیرعامل ویژه دوره عمومی سطح ۲، انتشارات بوستان حمید، تهران، ۱۳۹۰.
- [۱۰] سیاست‌های کلی ابلاغی توسط مقام معظم رهبری در بخش پدافند غیرعامل، ۱۳۸۹: <http://maslahat.ir/index.jsp?siteid=3&fkeyid=&siteid=3&pageid=572>
- [۱۱] ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید، شرح نهج‌البلاغه لابن‌ابی‌الحدید، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، قم، ۱۴۰۴ ق.
- [۱۲] اسکندری، حمید، دانستنی‌های پدافند غیرعامل ویژه دوره عمومی سطح ۲، انتشارات بوستان حمید، تهران، ۱۳۹۰.
- [۱۳] راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، تصحیح صفوان داوودی، دارالقلم-الدار الشامیه، بیروت-دمشق، ۱۴۱۲ ق.
- [۱۴] طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدباقر موسوی، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۴.
- [۱۵] زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقابیل فی وجوه التّأویل، تصحیح مصطفی حسین احمد، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۴۰۷ ق.
- [۱۶] قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، دارالکتب، قم، ۱۳۶۳.
- [۱۷] ابن‌فارس، أحمد بن فارس، معجم مقاییس اللغه، تصحیح عبدالسلام هارون، مکتب الاعلام الاسلامی، قم، ۱۴۰۴ ق.
- [۱۸] کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، دارالکتب الإسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ ق.
- [۱۹] طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدباقر موسوی، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۴.
- [۲۰] طوسی، محمد بن الحسن، الأمالی (للطوسی)، تصحیح مؤسسه البعثه، دارالثقافه، قم، ۱۴۱۴ ق.
- [۲۱] ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، روض‌الجنان و روح‌الجنان فی تفسیر القرآن، تصحیح محمد مهدی ناصح و محمدجعفر یاحقی، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ۱۴۰۸ ق.
- [۲۲] ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، روض‌الجنان و روح‌الجنان فی تفسیر القرآن، تصحیح محمد مهدی ناصح و محمدجعفر
- یاحقی، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ۱۴۰۸ ق.
- یاحقی، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ۱۴۰۸ ق.
- [۲۳] طبرسی، فضل بن حسن، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، تصحیح یزدی طباطبایی و رسولی، نشر ناصر خسرو، تهران، ۱۳۷۲.
- [۲۴] زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقابیل فی وجوه التّأویل، تصحیح مصطفی حسین احمد، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۴۰۷ ق.
- [۲۵] عبّاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العبّاشی، تحقیق هاشم رسولی، مکتبه العلمیه الاسلامیه، تهران، ۱۳۸۰ ق.
- [۲۶] بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، مؤسسه البعثه، قسم الدراسات الإسلامیه، قم، ۱۴۱۵ ق.
- [۲۷] ابن‌بابویه، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، تحقیق علی‌اکبر غفاری، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۱۳ ق.
- [۲۸] تمیمی آمدی، عبدالواحد، غرر الحکم و درر الکلم، تصحیح مهدی رجائی، دارالکتب الإسلامی، قم، ۱۴۱۰ ق.
- [۲۹] ابن‌بابویه، محمد بن علی، علل الشرائع، داوری، قم، ۱۳۸۵.
- [۳۰] حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، تصحیح هاشم رسولی، نشر اسماعیلیان، قم، ۱۴۱۵ ق.
- [۳۱] صدر، سید محمدباقر، بی تا، اقتصاد ما، ترجمه محمدکاظم موسوی و ع. اسپهبدی، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۴.
- [۳۲] نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط-المسائل، مؤسسه آل‌البیت(ع)، قم، ۱۴۰۸ ق.
- [۳۳] حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، مؤسسه آل‌البیت(ع)، قم، ۱۴۰۹ ق.
- [۳۴] حکیمی، محمدرضا و حکیمی، محمد و حکیمی، علی، الحیاه، ترجمه احمد آرام، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۰.
- [۳۵] طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب‌الاحکام، تحقیق و تصحیح حسن خرسان، دارالکتب الإسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ ق.
- [۳۶] کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، دارالکتب الإسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ ق.
- [۳۷] مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، دار إحياء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
- [۳۸] ابن‌بابویه، محمد بن علی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، تحقیق صادق حسن‌زاده، ارمان طویی، تهران، ۱۳۸۲.
- [۳۹] دستغیب، سید عبدالحسین، گناهان کبیره، دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه، قم، ۱۳۸۲.
- [۴۰] طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدباقر موسوی، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۴.

[۴۴] کلهر، رضا. «ارتباط پدافند اقتصادی و اقتصاد مقاومتی»، فصلنامه پدافند غیرعامل، سال نهم، شماره ۲، صفحات ۱۰۳-۱۱۳، ۱۳۹۷.

[۴۵] صفرعلیزاده، حکیمه، «پدافند غیرعامل، توسعه پایدار و اقتصاد مقاومتی»، کنفرانس ملی پدافند غیرعامل، صفحات ۲۳۰-۲۳۹، ۱۳۹۵.

[۴۱] عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تحقیق هاشم رسولی، مکتبه العلمیه الاسلامیه، تهران، ۱۳۸۰ ق.

[۴۲] ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل الرسول (ع)، تحقیق علی اکبر غفاری، نشر جامعه مدرسین، قم، ۱۴۰۴ ق.

[۴۳] ابن بابویه، محمد بن علی، علل الشرائع، داوری، قم، ۱۳۸۵.

Passive Defense in the Field of Subsistence Threats from the Perspective of Quran and Hadiths

M. Shahidi, M. Haji Abdolbaqi*, S. M. Mirbagheri

Abstract

Finding the principles of passive defense from the perspective of verses and hadiths to deal with Subsistence crises is a necessity for the individual and society. Economic crises are caused by human factors (such as war, sanctions and economic blockade) or natural factors (such as famine, earthquakes, floods and droughts). The present research has explored the ways of immunity against economic threats, damage and attacks. In the following, by examining the verses of the Holy Quran and analyzing the validity of the extracted components, it has been tried to present and explain operational solutions to stay safe and defend against Subsistence attacks in the two areas of insight barriers and behavioral barriers. According to scientific researches in the field of passive economic defense, another mission of this article is to compare the results of those researches with the discovered Quranic narrative solutions. Prioritizing the deterrents against threats to Subsistence according to the weight of the relevant verses and presenting it in the form of tables and graphs is one of the achievements of this article.

Key Words: *Holy Quran, Passive Defense, Threat to Livelihood, Economic Crisis, Immunity*

* Assistant Professor of Quranic and Hadith Sciences, Department of Theology, North Tehran Branch of Azad University, Tehran, Iran. (maryamhajiabdolbaghi@yahoo.com)- Writer-in-Charge